

Ivana Kupková, Zbyněk Fišer a kolektiv autorů

Jiří Levý

zakladatel
československé
translatologie

MASARYKOVA
UNIVERZITA

Jiří Levý: zakladatel československé translologie

Ivana Kupková, Zbyněk Fišer a kolektiv autorů

Jiří Levý: zakladatel československé translatologie

Ivana Kupková, Zbyněk Fišer a kolektiv autorů

Masarykova univerzita
Brno 2019

Katalogizace v knize – Národní knihovna ČR

Kupková, Ivana, 1971-

Jiří Levý: zakladatel československé translologie / Ivana Kupková, Zbyněk Fišer a kolektiv autorů.

-- Vydání 1.. -- Brno : Masarykova univerzita, 2019. -- 131 stran

Částečně slovenský text, anglické, německé a ruské resumé

Obsahuje bibliografie, bibliografické odkazy a rejstříky

ISBN 978-80-210-9348-5 (brožováno)

* 81'25 * (437) * (048.8:082)

– Levý, Jiří, 1926-1967

– teorie překladu -- Československo

– překladatelství

– kolektivní monografie

81 – Lingvistika. Jazyky [11]

Editoři:

Ivana Kupková a Zbyněk Fišer

Knihu recenzovali:

Prof. PhDr. Věra Janíková, Ph.D.

Prof. PhDr. Marián Andričík, PhD.

PhDr. Jaroslav Kovář, CSc.

Autoři děkují za jejich cenné připomínky.

Publikace byla vydána s finanční podporou Filozofické fakulty Masarykovy univerzity.

© 2019 Masarykova univerzita, Ivana Kupková, Milan Suchomel, Edita Gromová, Daniela Mügllová, Daša Munková, Petra Mračková Vavroušová, Jana Kitzlerová, Radek Malý, Radek Černoch, Zdeňka Vychodilová

ISBN 978-80-210-9348-5 (brož.)

ISBN 978-80-210-9349-2 (online : pdf)

<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M210-9349-2019>

Obsah

Slovo úvodem: malá pocta Jiřímu Levému	6
Věda, filozofie, literatura	
<i>Před padesáti lety zemřel Jiří Levý</i>	9
Avantgardný vedecký prínos Jiřího Levého a Antona Popoviča v kontexte súčasného translatologického vývoja	15
Jiří Levý a nepřímý (portugalský) překlad	26
Odkaz Jiřího Levého v súčasnej slovenskej kritike umeleckého prekladu	39
<i>Dvanáct</i> aneb Co by Jiří Levý řekl nejnovějšímu překladu stejnojmenné Blokovy poemy	51
Goethův <i>Faust</i> v novém českém překladu (s přihlédnutím k úvahám Jiřího Levého)	62
Ke specifikům překládání <i>Digest</i>	71
Komunikační strategie v paralelních prekladech marketingových textů	80
Olomoucká etapa v profesním životě Jiřího Levého	
<i>Jiří Levý jako inspirace pro současnou rusistickou překladatelskou praxi</i>	95
Literatura	107
Jmenný rejstřík	114
Věcný rejstřík	118
Summary	120
Zusammenfassung	123
Резюме	126
O autorech	129

Slovo úvodem: malá pocta Jiřímu Levému

Zbyněk Fišer, Ivana Kupková

Díváme-li se na dílo Jiřího Levého (1926–1967) dnes, jsme zaskočeni nejen jeho rozsahem vzhledem ke krátké době, v jaké vzniklo, ale i rozmaností disciplín, jimiž se mladý a zralý vědec intenzivně zabýval. Pozoruhodná je objevnost a preciznost, s nimiž nové poznatky vymezoval, předpovědní perspektiva, s jakou na řadu jevů a oblastí nahlížel. Právě snaha odkrývat a naznačovat nové souvislosti, možné vztahy a principy, výhledové strategie, metody konstruktivního uvažování a tvůrčího myšlení zapříčinily, že i když některé závěry zůstaly neuzavřeny a některé cesty byly jen naznačeny, staly se inspirací pro generace následovníků. Autorky a autoři hledají živý a kritický vztah k myšlenkám Jiřího Levého a jeho pokračovatelů a poukazují na trvalé hodnoty, které nadále rozvíjejí, zpřesňují a kultivují. Texty svědčí o podnětnosti jak pro bádání na poli teorie překladu, překladové kritiky, počítačové lingvistiky či didaktiky překladatelství, tak i na poli živé překladatelské praxe literárního, divadelního nebo odborného překladu.

Jak ukazuje i naše publikace, nejen Levého kolegové a generační souputníci, nejen badatelé v tehdejší Československu, ale i mladší kolegové nebo zahraniční vědci se stali pokračovateli myšlenek a předpovědí, které Levý vyslovil především ve svém klíčovém díle *Umění překladu* (1963, 1983, 1989, 2012; něm. překlad *Die literarische Übersetzung: Theorie einer Kunstgattung*, 1969; rus. překlad *Iskusstvo perevoda*, 1974; angl. překlad *The Art of Translation*, 2011, ad.). Dodnes jsou neméně inspirativní Levého myšlenky i v jeho dalších pracích, např. v antologii *České teorie překladu* (1957, 1996), ve sbornících *Bude literární věda exaktní vědou?* (1971) a *Paralipomena* (1971) či v jednotlivých studiích na pomezí literární vědy, teorie překladu a lingvistiky (např. článek vytvořený ve spolupráci s K. Palou *Generování veršů jako problém prozodický*, 1968). Na Západě přistoupili k Jiřímu Levému s konstruktivně kritickým pohledem jako k zakladateli funkcionalistického uvažování o procesu překladu. Dnešní situace nám umožňuje detailní srovnání Levého formulací s funkcionalistickými strategiemi a ukazuje se, že Levý – byť jinými slovy – pojmenoval téměř všechny základní oblasti funkcionalistického překladatelství. Na některé tyto skutečnosti poukázali již dříve jiní, na další souvislosti poukazují autoři této knihy (E. Gromová a D. Müglová, Z. Fišer).

Kolektiv českých a slovenských autorů soustředil v předložené publikaci pozornost na tři oblasti, které dnešní translatoologii zajímají. Tou první je zhodnocení díla, inspirativních tezí, koncepcí, pokusů a myšlenek Jiřího Levého v kontaktu s jinými teoretickými koncepty. Literární estetik Milan Suchomel porovnává Levého úvahy o aplikaci metodologií exaktních věd na literárněvědný výzkum s myšlenkami filosofů a ukazuje podnětnost Levého vedle tezí Heideggerových a Ricoeurových.

Přístupy Jiřího Levého a slovenských filologů Antona Popoviče, Františka Mika a dalších srovnávají Edita Gromová a Daniela Müglová v kapitole o jejich avantgardním přínosu současné translato-logii. Popovič s Levým jsou vnímáni jako *zakladatelé moderní československé translato-logie*. Autorky odhalují vývojovou cestu některých literárněvědných a translato-logických konceptů, na jejímž počátku stály myšlenky Levého a kterou provázela vzájemná inspirace a následné tvůrčí rozvíjení na Slovensku (např. v rámci nitranské školy) a ve světě (G. Toury a jiní). Autorky poukazují zvláště na aspekt interdisciplinarit-y a zdůraznění komunikačního aspektu, jakož i na „nevyhnutnost určité manipulace výchozího textu“, aspekty teoretického uvažování, jimiž Levý a Popovič „předstihli – jakoby v časové smyčce – translato-logické myšlení o několik desetiletí“. Daša Munková v této souvislosti poukazuje na to, jak se Levého interdisciplinární myšlení, jeho úsilí propojit exaktní vědy a uměleckou literaturu, stalo podnětným pro výzkum v oblasti *strojového překladu* a počítačové lingvistiky v česko-slovenském prostoru. Inspirativnost Levého pro domácí prostředí připomínáme jak přehledem výzkumu v oblasti strojového překladu a umělé poezie, který Levý nastartoval s Karlem Palou po příchodu do Brna (D. Munková), tak i detailnějším pohledem na olomoucké tvůrčí období Jiřího Levého v padesátých a šedesátých letech (první část kapitoly Zdeňky Vychodilové).

Druhý okruh problémů pojednávají kapitoly zhodnocující význam Jiřího Levého jako teoretika překladu. Petra Mračková Vavroušová na základě výzkumu portugalského překladu části monografie *Umění překladu* rozvíjí definičně i terminologicky koncept *nepřímého překladu*, Radek Malý zkoumá prakticky možnosti adaptačních postupů v aktuálním *divadelním překladu* Goethova *Fausta* a důležitost *mluvnosti* překladu. Zbyněk Fišer se zabývá fenoménem kreativního překládání v podmínkách marketingové komunikace, kde se setkáváme s pojmem *transkrece*, jejíž adaptační postupy jsou konfrontovány s požadavkem věcné ekvivalence v paralelních translátech. Problematiku vztahu *ekvivalence* a adaptace v případě *překládání právních textů* z latiny nahlíží a představuje (s koncepcí Jiřího Levého v pozadí) Radek Černo-ch; upozorňuje na specifičnost výchozího starověkého textu *Digest*, který má být bedlivě interpretován a podle potřeby a konkrétního právního aktu také přiměřeně tvořivě překládán. Ivana Kupková se soustředí na Levým naznačenou cestu v oblasti překladové kritiky a na její produktivnost při vymezování kritérií hodnocení překladu ve slovenském kontextu (*koncepčnost* překladu, vnímání překladu jako *stylistické operace*, kulturní aspekt překladu), a to jak při praktické analýze konkrétních překladů, tak v nejnovějších teoretických úvahách o kritériích překladové kritiky. Kapitola Jany Kitzlerové o překládání ruské lyriky ukazuje, jak se Levý stavěl k takzvaným překladatelským problémům a překladatelským obtížím, jež souvisí se *sémantickou hustotou* různých jazyků a s přenosem *zvukové a rytmické stránky básně* v překladu, a na bohatém literárním materiálu představuje, jak tyto obtíže řešili konkrétní čeští překladatelé poemy *Dvanáct* Alexandra Bloka.

Jak inspirativní je Levého učení v zemích bývalého Československa, dokazují v této knize také kapitoly věnované třetímu okruhu otázek – didaktickému využití jeho myšlenek ve výuce budoucích překladatelů (E. Gromová a D. Müglová,

Z. Vychodilová, Z. Fišer). Didakticky poučná jsou i pozorování P. Mračkové Vavroušové při srovnávání portugalské a německé verze *Umění překlada*. Přesahy nebo přímo odkazy do oblasti vzdělávání překladatelů nebo blízkých profesí však můžeme nalézt téměř ve všech kapitolách této knihy.

Pestrost pohledů autorského týmu umožňuje nahlédnout překladatelskou problematiku v různých konkrétních případech, jazycích a komunikačních událostech. Ukazuje se tu, jak zásadní je myšlenka zohlednění *stylu* a jak důležité je *učit a naučit se* zodpovědně pracovat se stylovými faktory v kulturních souvislostech, s ohledem na konkrétní přijímající prostředí, a umět pojímat *překlad jako rozhodovací proces* a překladatele jako rozhodovacího činitele, vědomého si své profesionální zodpovědnosti za učiněná řešení.

Jiří Levý hledal exaktnost v literární vědě; možná právě proto zasvětil své nejvýznamnější dílo *Umění překlada* teorii uměleckého překlada – vědě, která zkoumá, jak určité jedinečně *udělané* (B. Ejchenbaum) literární dílo rozebrat a „znova poskládat“ v jiném jazyku, a nadto tak, aby zůstalo stejně krásné jako v originále. Díky Levého širokému záběru se však jeho chápání překlada jako *tvůrčího procesu* dá aplikovat i na překlady neliterárních textů. Jak ve své kapitole píše Milan Suchomel, „Jiří Levý byl velký iniciátor“. Doufáme, že tato kniha bude toho důkazem.

Věda, filozofie, literatura

Před padesáti lety zemřel Jiří Levý

Jsem tady asi poslední, kdo ještě Jiřího Levého pamatuje, kdo má před očima jeho živou podobu. Byl o dva roky starší, když jsem přišel jako student na fakultu, byl ve třetím ročníku. Hranice mezi semestry a ročníky byly prostupné, a tak jsme se co chvíli potkávali, věděli jsme o sobě, znali se k sobě. Vždycky byl vsřícný, v dobrém rozpoložení, přátelský. Když dostudoval, odešel na několik let působit na univerzitu do Olomouce. Taky jsem dostudoval a odešel a pak se zas vrátil a na katedru se vrátil i Jiří. Zase jsme se sešli, ale ne nadlouho.

Milan Suchomel

Jiří Levý položil radikální otázku: *Bude literární věda exaktní vědou?* Tak je nade-psána stať z roku 1965, to je také titul výboru, který vyšel čtyři roky po Levého smrti péčí Miroslava Červenky (Levý 1971). Levý stál v té chvíli v závěru vývojové řady, jeho otázka byla podnětem a výzvou. Kant popřel možnost vědecké estetiky a její poznávací hodnoty s odůvodněním, že vkusový soud není soudem *a priori*. Přitom to byl on, kdo položil novodobé základy k disciplíně. Postupně byla potom zamítnuta pozitivistická věda se svým požadavkem příčinného vysvětlování, fenomenologie se obrátila k věcem v našem vědomí a ruští „formalisté“ zvědečtili obor spolehnutím na artefakt, na literárnost a způsob zhotovení, načež český strukturalismus literaturu definoval funkčními vztahy uvnitř i vně díla.

Levého otázku předcházela razantní odpověď, důraz Levého nároku je vyvážen mocným protidůrazem: „Neexaktnost historických duchovních věd není žádným nedostatkem, nýbrž pouze splněním požadavku, který je pro tento druh výzkumu bytostný“ (Heidegger 2013: 13). Martin Heidegger přivádí do důsledků hermeneutický názor, že vědy o člověku nejsou od toho, aby vysvětlovaly, ale aby rozuměly a vedly k porozumění. Levému i Heideggerovi, vědci i filozofovi, záleželo na pravdě, ale pro filozofa pravda není správnost. Ptá se po možnosti bytí, ptá se jak být, nikoli jak se zmocňovat jsoucna. Exaktní vědě přináležejí správnost, nikoli pravda, a tedy „věda není původním děním pravdy“ (Heidegger 2016: 75); záře barev pomine, když je rozložíme na vlnové délky. To je důvod, proč Hölderlin „nesmí zůstat pouhým předmětem hölderlinovského bádání podle představ literárních historiků“ (Heidegger 2013: 43). Ontologie se staví proti technologii, existenciální účastenství proti objektové popisnosti. V básnickém díle se děje pravda, pravda se děje básněním, básnění rozevívá a rozsvěcuje skutečnost do její neskrytosti, odkrývá jsoucno v jeho bytí, básník naslouchá bytí, které se otevírá v řeči. Rozumět pravdě, která se děje v básnickém díle, je tolik, co odpovídat jsoucnu, v kterém se odhaluje bytí. Jsoucno se stává jsoucnějším, když se pobyť vymaňuje z pouhé zaujatosti jsoucnem.

Také Levý odmítal falešnou jistotu běžných literárněhistorických soudů, ale jeho námitka vůči soudům literární historie je jiné povahy než Heideggerova. Preferoval zdrženlivost, která je založena na pozorování a umožňuje postupné hypotézy vedoucí k stále adekvátnějším závěrům (Levý 1971: 18). Exaktní věda by měla mít tu vlastnost a přednost, že vychází z dílčích empirických faktů a ty zobecňuje s přispěním matematické logiky a počtu pravděpodobnosti; její výpovědní hodnota pak roste s mírou měřitelnosti a formalizace. Kde není dosud důsledná formalizace možná, pomáhá experiment. O sémantických funkcích se dovídáme ze srovnání logických vztahů mezi fyzikální řadou, „která je nositelem literárního sdělení, a sémantickou řadou, v níž si je čtenář uvědomuje“ (Levý 1971: 14).

Hermeneutika trvá na rozdílnosti přírodních a humanitních věd. Levý důvěřoval moderní logice, že odpomůže tomuto dělení metodologickým zpřesněním humanitních věd. Přispět k tomu měly kybernetika a teorie informace. „Teorie informace tedy nevidí dílo jako statický systém, jehož vnitřní relace je možno pozorovat z různých perspektiv, ale jako v čase se realizující uspořádání prvků, jež je výsledkem *selekční a kombinační* činnosti autora a které je zároveň nositelem jisté informace, kterou příjemce dekoduje s některými změnami danými především rozdílem mezi kódem autora a čtenáře“ (Levý 1971: 14).

Oba postoje jsou ostře protikladné. Zajedno jsou v tom, že báseň odolává našim poznávacím a výkladovým možnostem. U Levého je to omezení podle všeho víceméně dočasné: dosud nejsme schopni s pomocí matematiky vysvětlit kvalitativní podstatu spisovatelovy práce ani povahu čtenářova zážitku. Jsme v přípravném stadiu a dosahované výsledky jsou nutně dílčí a samy o sobě nemohou vystihnout podstatu literatury. V platnosti významů a hodnot se mohou projevit až jako součástí vyšších komplexnějších celků. Je v povaze věci, že forma je přesnému popisu přístupnější než obsah. Heidegger a Levý by se snad shodli, každý však po svém, v tom, že dílo se dává jako něco, co je skutečné ve své zhotovenosti; zhotovenost je otištěna do díla a vystupuje jako „jedinečnost toho, co je“; „na uměleckém díle je právě to, že jako takové *jest*, něčím neobyčejným“ (Heidegger 2016: 80). Výzkum, který určuje bytnost díla, říká Heidegger, se pokouší přiblížit jeho věcnosti a znamená tedy porozumět dílu z jeho vytvořenosti, udělanosti. Dílo strhává do otevřené zjevnosti a zároveň vytrhává z toho, co je obvyklé, co trvá ve své služebnosti. Proměňuje vazby k světu a zemi, zpochybňuje to, co se dosud zdálo samozřejmé, to dosavadní a obvyklé se stává nejsoucím, pozbývá schopnosti být mírou. Tato, dá-li se tak říci, heideggerovská podoba „ozvláštnění“, je vedena do ontologických i komunikačních důsledků. Dílo a jeho účinek spočívá ve změně bytí. Dílo pak není dílem bez těch, kteří jeho pravdě odpovídají. Je jim protikladem a otázkou. V *Dovětku k Původu uměleckého díla* je psáno: „Co je umění, je jedna z otázek, na něž v pojednání nejsou dány odpovědi [...], jsou toliko podněty k tázání“ (Heidegger 2016: 113). A v Doslovu k témuž: „K vyřešení této záhady máme ještě daleko. Naším úkolem je tuto záhadu vidět“ (Heidegger 2016: 101). Také z této strany se k předmětu jen přibližujeme, jeden i druhý mluvčí se k věci vyslovují s nepředstíranou skromností.

Co je to znalost literárního textu a kde jsou jeho hranice? Kdy a jak k nim přece dosahujeme? Pro Heideggera je objektivita, objektivní věda překážkou v poznání poezie. Hermeneutika zpochybnila nárok na objektivitu interpretace: co všechno se dá exaktně uchopit? Co čteme, je něco jiného než konstrukty. Nevystavujeme se zvědečtění nebezpečí, že čtení zredukujeme na systém pravidel? Tedy na zjišťování toho, co se opakuje? Nedovídáme se doopravdy, teprve když odbočíme z cesty pravidel k tomu, co je nevypočitatelné a nepravděpodobné? Už Kantova výslovná negace vědecké estetiky byla také doznáním, že vědecké poznání neobsáhne celou skutečnost.

Je neshoda mezi filozofem a literárním teoretikem, ale je také rozdíl či posun mezi obecnou teorií a výkladem konkrétních textů. Levého krátký příležitostný projev až praktického zaměření k potřebám recitátorů je o tom, jak umělec formuje jazykový materiál podle rytmických, prozodických a kompozičních principů. Začíná vysloveně technicistně: „Umění má své řemeslné prostředky vycházející z technologie materiálu“ (Levý 1971: 259). Ale formální klíč (kterému se také říká dominantní princip sémanticko-formální anebo princip konstruktivní se svými významovými korelátů) vede ke správnému čtení, navozuje, jak text otevřít a oživit v jeho sémantické funkci, v jednotě výkonu a významu, a toto otvírání není neosobní. Levý rád staví do srovnání dvojice autorů a děl, zvláště také několik různých překladů. Srovnává několik překladů Máchova *Máje* nebo české překlady Shakespeara, ale srovnáván je také Čapkův *Loupežník* a Shakespeare, také Shakespeare a Ben Jonson, Whitman s Eliotem. Přes časovou odlehlost Čapka a Shakespeara a při nestejném způsobu řešení dramatického konfliktu jsou si dramatické konflikty v něčem blízké, srovnatelné jsou i postavy, situace a imaginace. Rozbor Shakespeareova verše a jeho českých překladových protějšků probíhá s výhledem na herecké provedení, v těsné vazbě s ním, a to, co je ve všeobecnosti číselným údajem a hrubým ukazatelem, stává se v kontextu přesnou charakteristikou. Levý ten poměr vyjádřil například slovy: „není problémem určení metrického schématu básně, nýbrž *rytmické individuality*“ (Levý 1971: 279). U Jonsona se jednoznačná základní situace postupně rozvíjí řadou jasných reakcí na ni a tím už je jednoznačně vymezena postava jako obecný typ charakterizovaný jedinou vlastností, která se v průběhu hry znovu opakuje. U Shakespeara se podstata postavy odhaluje teprve v průběhu hry, konflikt se znovu a znovu obměňuje ve zcela nových scénách. Tak výstavba dramatu vypovídá svým ideově-formálním principem o dramatikově vztahu ke skutečnosti, nejde jen o rozdílnou techniku, ale o rozdílné vztahy mezi lidmi. U Jonsona je každá z postav izolována, u Shakespeara spěje drama ke sblížení i těch postav, které si na počátku byly vzdáleny.

Jonsonovské drama se jako typologická ozvěna připomene v povahopisu whitmanovské lyriky, obě vyznačuje kumulativní, součtová metoda: Walt Whitman „přímo matematicky zaznamenával a sčítával“ (Levý 1971: 419). S přihlédnutím k tomu, že Levý včlenil statistiku a matematiku do své vědecké práce, můžeme jako autoreferenční číst pasus, který následuje: „Statistika může zachytit jen existenci a množství jevů jednoho druhu, případně ten jediný rys, který je z hlediska

statistiky podstatný (příslušnost k určitému druhu). Kvality částí zanikají, počítá se s jejich průměrnou hodnotou. V tom je podstata Whitmanova politického i estetického názoru, jeho demokratismu i antiestetství“ (Levý 1971: 399). Levý přijímá Whitmanův básnický způsob, uznává jeho básnickou velikost a zároveň vytýká meze metody jakožto zpřednostňování průměru, v němž „kvality částí zanikají“. Kriticky zařazuje Whitmanův kvantitativní způsob do souvislosti s moderní vědou a filozofií i s povahou hospodářské produkce za kapitalismu. Přiznává velikost tomuto kvantifikujícímu básníkovi a zároveň se pozorně vyrovnává s jeho protichůdcem. Cílem T. S. Eliota je „vyváznout z ‚nejistoty‘ objektivního světa do ‚jistoty‘ skutečnosti metafyzické“ (Levý 1971: 449), „podkopat čtenářovu víru v objektivní realitu“ (Levý 1971: 439). Je pak doloženo, jak v textu této opačné dispoziცი odpovídá neustálé porušování pravidelného schématu, kontrast mezi pojmem a jeho negací, slučování protipólů, syntéza antitez, identita rozdílů, paradox.

Levý osvobozuje výklad literatury z nadvlády subjektivních dojmů a zpod tlaku ideologických spekulací. Převádí literární aktivitu na sérii rozhodování a voleb, a to jak na straně autorské, tak v průběhu recepce. Racionální analýza obrací „pozornost literární vědy od obecných meditací a nepodložených estetických ‚soudů‘ k zájmu o konkrétní průběh estetického procesu a o sklad estetických objektů“ (Levý 1971: 22). Rozkládá umělecké sdělení do prvků a jejich kombinací podle pravidel z textu doložených a textem ověřitelných. Syntaktický a sémantický konstrukt je co možná spočitatelný, ale není to pouhá kumulace bezpříznakových jednotek, nýbrž celek, který zahrnuje autora, čtenáře a sdílený svět. Levý využíval logických a formalizačních postupů, svěřoval permutační výpočty strojovému zpracování, s důvěrou se obracel o pomoc k množinám a schématům, odtud vyvozoval nálezy a hypotézy a přitom si nepřestával uvědomovat meze těchto praktik, a to jak v tvorbě umělecké, tak i vědecké. Levého řešení je vědomě a záměrně neúplné a prozatímní. Opakovaně upozorňuje na předběžnost přítomného stavu. Trvá na tom, že estetické kategorie jsou svou podstatou kvalitativní, a nelze je proto beze zbytku popsat v kvantitativních pojmech. „[T]eorie informace zatím není schopna formulovat spolehlivá měřítka pro estetickou *hodnotu*. Je použitelná jako pomocná metoda pro přesnou analýzu vnitřního uspořádání díla [...], ale zatím nemůže sloužit jako metodologický základ pro obecnou teorii literatury [...]“ (Levý 1971: 68). Exaktnost nepřestává být otázkou. Předností této prozatímnosti je její neuzavřenost. Také překlad nepovažuje Levý za „kombinaci technických prostředků“, jeho lingvistický pohled přihlíží k filozofickému pozadí, za podstatnou překladatelskou hodnotu cení uchování originálu v jeho individuálnosti. Otázku po vědecké relevanci zahrnul pod pragmatickou otázku „Bude teorie překladu užitečná překladatelům?“ (Levý 1971: 147).

Jedna věc je užitek, jiná věc je hodnota. Levý souhlasně cituje Mukařovského, že „v každém hodnocení je obsažen prvek subjektivit“ a pokud hodnotí individuuum nějakou věc ze stanoviska zcela jedinečného, nemůže se „hodnocení řídit žádným pravidlem a závisí zcela na svobodném rozhodnutí individua... [...] Přestože norma směřuje k závaznosti bezvýjimečné, nemůže nikdy dosáhnout platnosti

přírodního zákona“ (Mukařovský 1966: 27–28, in Levý 1971: 103–104). Oba cení jednotlivý výkon nad obecné pravidlo. Mukařovský připouští paralelismus více aplikovatelných norem, akceptuje a oceňuje porušení normy; Levý pokládá hodnotící akt a individuální estetické normy za „konkrétní fungování abstraktního systému“ (Levý 1971: 104). Pořádek, který zakoušíme v literatuře a v umění, nemá váhu a závaznost přírodního zákona, je hypotetický a zkusmý, je vystaven společenským i individuálním předpokladům a nárokům, a tedy interpretaci.

Vypadá to, že literatura staví své vykladače před rozhodnutí mezi autonomií přesného vysvětlení a možného porozumění. Teoretik a filozof nastavili diferenci, která je nejcitlivější tam, kde jeden traktuje literaturu v termínech matematických, druhý v termínech existenciálních. Věda spoléhá na ověřitelnost svých racionálních výroků o reálně existujícím světě, filozofii tato jistota chybí. Heideggerovské ladění, naladenost má vyvádět ze *zapomenutosti bytí*, kdežto technické nazírání odstavuje bytí, které je nevypočitatelné, ve prospěch iluze přesné pravdy. Heidegger se chtěl uvarovat descartovsky jasného a zřetelného poznání a z něho plynoucí objektivizace, která vše smaže v holou předmětnost a manipulaci a je skrytým způsobem prosazování subjektu. Konflikt se vyostřil, když svá pravidla začalo určovat programování a strojová inteligence. Preferování deskripce a technicistní terminologie může v literatuře a umění připadnout povážlivé s ohledem k přirozené hypotetičnosti výroků, nehledě na to, že takový výklad vzdaluje literaturu běžné čtenářské zkušenosti. Výlučný je ovšem také opačný pohled, když průnik k básnickému dílu zostřuje a zužuje výběrem básněni jednoho typu. Obětí abstraktní metodologie se můžeme stát na jeden i druhý způsob. Kdy vyhledáváme jednostrannou oporu v osobních stavech a rozpoloženích a kdy poezie sdružuje určitost s neurčitostí a vybízí k interpretaci individuálního výkonu? Co zmůže vědec, který knihu nepřechte jako čtenář? Kdy ze změřitelné objektivity vyčníváme do světa, který je naším světem?

Mezi Levým a Heideggrem zbyla nerozhodnutá mezera, ale nejsou odpovědi dobré k tomu, aby daly vzniknout otázkám? Paul Ricoeur dává za pravdu Heideggerovi potud, že v uměleckém diskursu chápeme nejdříve „projekt“, to jest nárys nového bytí člověka ve světě (Ricoeur 1997: 56), a dialektika interpretativního čtení pak probíhá jako fáze jediného procesu, tedy jako pohyb od chápání k vysvětlení a v dalším jako pohyb od vysvětlení k porozumění. Nejdříve bude chápání naivním uchopením významu textu jako celku, potom bude význam podpořen procesy vysvětlení, takže porozumění se stane přepracovaným způsobem prvotního chápání. Na začátku je chápání odhadováním, konec má podobu „přisvojení“, které je odpovědí „na druh odstup, spátý s plnou objektivizací textu. Vysvětlení sa takto objavuje ako prostredník medzi dvoma stupňami chápania. Ak ho od týchto konkrétnych procesov izolujeme, stáva sa čírou abstrakciou, artefaktom metodológie“ (Ricoeur 1997: 101–102).

Byť nesplývá ten dvojí pohyb, nemusí být vzájemně eliminační. Rozhraní dává vystoupit tomu, co je v protichůdných snahách slíbeno a napovězeno. Levého zexaktňování literární vědy není filozofické, nýbrž – tak jako český strukturalismus

– metodologické, a umožňuje chápat literaturu a literární díla v jejich jedinečnosti i univerzalitě, v jejich rozpornosti a také v symbióze s novými možnostmi čtení, teorie a analýzy. V jednotě vysvětlení a porozumění dovoluje domýšlet to, co je pojmenovatelné i vyčíslitelné, do souvislostí a celků, z nichž některé mohou být mimo postižitelné kompetence jak autora, tak vykladače, na samé hranici pojmové určitosti a racionality. Pokud může mít přírodovědný náleznost zákona, soud o umění nezřídka bývá sice normativní, ale žádá si také interpretaci, která je hypotetická. Formální logika je jednoznačná, „přirozená“ řeč nikoli. Rozdíl je možná nepřeklenutelný z jedné i druhé strany, ale k překlenutí spějící, nakolik si nedostatečnost uvědomujeme.

Čeští biologové vydali v roce 2010 sborník *Jazyková metafora živého* (Markoš 2010). Zaujalo mě, jak sdružují život s jazykovou metaforou a jak se biolog obsáhle a opakovaně obírá Heideggerem; jak uvádí odborné myšlení do blízkosti poezie a jak navozuje vztah mezi exaktností a tím, co je nezměřitelné. Činí to podle všeho nutkán potřebou své vědy. Notabene řekne-li biolog, že „umělá inteligence a formální jazyky patří do jiné [...] kategorie než život“ (Markoš 2010: 96), je schisma mezi přírodními a duchovními vědami znovu pootřeseno.

Anebo ještě jinak. Ivo Osolsobě, který si s Jiřím Levým dobře rozuměl a podílel se s ním na provozu brněnské Skupiny pro exaktní metody a mezioborové vztahy, vyslovil obdiv k estetikovi a kryptosémiotikovi Otakaru Zichovi a neopomněl při tom vzpomenout, že Zich byl také matematik, a podotknout, že užívá „iracionální“ termín významová představa, ale popisuje její fungování jako zcela racionální, logické“ (Osolsobě 2002: 224).

Jiří Levý byl velký iniciátor. Když se ohlédneme nazpátek, je těžko uvěřit, že jeho tvůrčí život byl přerušen sotva ve čtyřicítce. Co nám zanechal, je velkolepé torzo. Co všechno mělo ještě přijít!

Avantgardný vedecký prínos Jiřího Levého a Antona Popoviča v kontexte súčasného translatologického vývoja

Úvod

Dielo Jiřího Levého a Antona Popoviča je nutné posudzovať v dvoch časových horizontoch: diachrónne a synchrónne. Diachrónne s cieľom zistiť, nakoľko sa ich metodologické prístupy k skúmaniu prekladu posunuli na časovej osi profeticky dopredu a v čom spočíval ich únik z dobových obmedzení odborného (aktuálny stav vtedajšieho vedeckého poznania) a ideologického rámca (neprajnosť režimu). Synchrónne s cieľom zistiť, či a nakoľko ich vedecký odkaz reflektuje súčasná translatológia. Je nevyhnutné spomenúť aj fatickú determináciu (predčasné úmrtie oboch vedcov), ktorá obom ubrala veľký kus vedeckého života, ale pridala – možno ako zrnko milosti – silu na intenzívnu odbornú činnosť v oblasti translatológie, ktorá v tom čase ešte len bojovala o svoj status exaktnej vedeckej disciplíny.

Diachrónny časový horizont tvorí v našom príspevku len prizmatický rámec, cez ktorý sa pokúsime synchrónne zmapovať dôležité vedecké míľniky J. Levého a A. Popoviča na ceste k poznatkom o transferovej činnosti a konfrontovať ich aktuálnosť so súčasným myslením o medzijazykovej a medzikultúrnej komunikácii. Bližšie sa budeme venovať dvom menej preskúmaným okruhom v diele Levého a Popoviča, ktoré síce nie sú ani u jedného z nich kľúčovými sférami záujmu, ale dokresľujú šírku ich odborného záberu: didaktike a počítačovej lingvistiky.

Mnohé z odborných konceptov Levého a Popoviča obstáli v skúške času bezo zmeny, niektoré sa zasa nevyhli – vzhľadom na viaceré paradigmatické obraty v translatologickom výskume – polemickému či kritickému prehodnoteniu. V rámci kontinuity starých a nových paradigiem však myšlienkové bohatstvo obidvoch zakladateľov československej vedy o preklade nezaniklo, ale našlo reflexiu v aktuálnych prístupoch, či už vo forme odrazového mostíka pre rozširujúci sa výskum, alebo ako inšpirácia pre spracovanie nových podnetov.

V čom spočíva avantgardnosť myšlienkového bohatstva J. Levého a A. Popoviča?

Obaja predstavitelia českej a slovenskej translatológie sa zrejme aj osobne stretli na prelome 50. a 60. rokov minulého storočia počas doktorandského štúdia A. Popoviča u Franka Wollmana v Brne. V roku 1966 sa obidvaja zúčastnili aj V. svetového kongresu FIT-u vo fínskom Lahti. Bol to historicky prvý kongres, kde sa podarilo prelomiť „výjazdové embargo“ odborníkov z východného bloku smerom na Západ,

a jedna zo zriedkavých možností osobného kontaktu československých prekladateľov so západnými translatológmi. Na tomto kongrese vedenie našej delegácie navrhlo, aby sa najbližší kongres FIT-u, plánovaný na rok 1969, uskutočnil v Prahe (porov. Valentová 2017: 93). Vstup okupačných vojsk do Československa realizáciu kongresu prekazil. Podarilo sa však zorganizovať medzinárodnú konferenciu *Preklad ako umenie*, ktorá bola v istom zmysle „predkongresovou“ generálkou. Uskutočnila sa v máji v roku 1969 v Bratislave. Na kongrese v Lahti Levý zoznámil Popoviča so zakladateľom nizozemskej translatológie J. S. Holmesom. Z tohto kontaktu sa vyvinula – v rámci možnosti dobového ideologického kontextu – intenzívna spolupráca a Holmes sa pre Popoviča i Levého stal neoceniteľným inšpiračným zdrojom. Napríklad Holmesova diferenciacia literatúry na tvorivú (pôvodné literárne diela) a na tzv. metaliteratúru, tvorbu reagujúcu na pôvodné dielo, ku ktorej radí aj preklad, inšpirovala Popoviča k vytvoreniu teórie metatextov. Chápanie prekladu ako metatextu podnietilo Popoviča dilatovať pôvodný model literárnej komunikácie o koncept literárnej metakomunikácie, t. j. komunikácie, ktorá nasleduje za prvotnou literárnou komunikáciou, resp. komunikácie o tejto prvotnej komunikácii (porov. Miko / Popovič 1978: 264 et passim). Preklad považuje Popovič za druhotnú komunikáciu, za „metakomunikáciu“. Terminologicky operuje dvoma pojmami: originál nazýva prvotným textom – „prototextom“ a preklad druhotným textom – „metatextom“. Špecifickosť prekladu vidí v tom, že v pomere k originálu (prototextu) je to druhotný, od neho odvodený text – metatext, ktorý je komunikovaný v druhotnej, odvodenej komunikácii, čiže v tzv. metakomunikácii (Popovič 1975: 49). Popovičov model metakomunikácie zachytil celé spektrum metakomunikačných aktivít: výučbu literatúry, jej vedeckú analýzu a interpretáciu, preklad, kritiku, reklamu, muzeálnu prezentáciu, redakčnú korekciu, editorstvo, adaptáciu, tendenčný prepis, cenzúru atď. (porov. Plesník / Mikuláš 2014).

Popovič zároveň klasifikoval aj spôsoby, ktorými môžu metatexty (metakomunikácia) nadväzovať na prototext (prvotnú komunikáciu): *afirmatívne* (súhlasne) alebo *kontroverzne* (kriticky), *zjavne* alebo *skryto* (Popovič 1975: 218). Pri tvorbe metatextov, ale aj v iných súvislostiach, nadväzoval Popovič na Levého dielo všetkými vyššie uvedenými spôsobmi: často afirmatívne a zjavne, občas polemicky (o priamej kontroverzii sa sotva dá hovoriť) a sporadicky i skryto. V súvislosti s teóriou metatextov sa Popovičovi vyčítalo (porov. Doležel 2000), že sa explicitne neodvoláva na Levého ani na Pražský lingvistický krúžok, hoci ich inšpiratívny vplyv je evidentný. Popovič si pri koncipovaní metakomunikácie uvedomuje Levého podnetnosť, ale robí tak okľukou cez reflexiu primárneho modelu literárnej komunikácie, ktorý vzišiel z teórie komunikácie. Jeho aplikácia na špecifickú oblasť literárnej, estetickej komunikácie a metakomunikácie bola spočiatku hľadaním ciest na komplexné a zároveň exaktné uchopenie tohto fenoménu. Jednou z nich bolo aj využitie matematických či kybernetických operácií, aplikačného potenciálu počítačovej lingvistiky (strojového prekladu) na hľadanie sprostredkujúceho jazyka, ktorý by pomohol určiť mieru invariantnej informácie medzi východiskovým a cieľovým textom.

J. Levý sa živo zaujímal o počítačovú lingvistiku a možnosti jej aplikácie v prioritnej oblasti jeho výskumu – verzológii. Skepticky sa však staval k hľadaniu a identifikácii sprostredkujúceho jazyka. Svoje pochybnosti jednoznačne vyjadril pri posudzovaní snáh predstaviteľov ruskej prekladateľskej školy I. J. Revzina a V. J. Rozencvejga, ktorí sa sprostredkujúci jazyk snažili nájsť práve prostredníctvom strojového prekladu. Levý konštatuje:

Revzin a Rozencvejg se ve své knize pokoušejí o integrální model překladu v kategoriích moderní lingvistiky, zvláště generativní gramatiky. Velmi plodné je rozlišování analytické a syntetické fáze prekladatelské práce, které autoři propracovávají metodami generativní gramatiky. Na druhé straně se nezdá, že by k objasnění problému mohlo přispět zavedení pojmu „jazyka-prostředníka“, s nímž Revzin a Rozencvejg podle vzoru jednoho typu strojového překladu pracují také u překladu prováděného lidmi: předpokládají, že překlad mezi dvěma jazyky probíhá za pomoci zprostředkujícího obecného jazyka, který se chápe jako úhrn invariantních elementů společných výchozímu a cílovému jazyku (Levý 1983: 28–29).

Zrejme bol pre Popoviča zarážajúci práve skeptický postoj Levého k sprostredkujúcemu jazyku, vygenerovanému z počítačovej lingvistiky, pretože Levý sa objektívne zaujímal o strojový preklad oveľa intenzívnejšie ako Popovič. Popovičove kritické slová sa vzťahujú práve na tento prvok:

Levý však nevyužil všetky možnosti, ktoré ponúkali teórii umeleckého prekladu výskumy v oblasti strojového prekladu aplikované z kybernetiky, a to najmä pojem sprostredkujúceho jazyka. [...]. Aj keď vcelku Levého koncepcia je dosť všeobecná a komunikáciu modeluje nediferencovane, treba priznať, že Levý patril k prvým našim bádateľom, ktorí uvažovali o perspektívach exaktnej analýzy literárneho textu (originálu i prekladu), využívajúc inšpirácie teórie informácie. Pritom si však treba uvedomiť, že práve konfrontácia dvoch komunikačných aktov umožňuje objaviť spôsoby realizácie komunikačných väzieb medzi originálom a prekladom tak, aby z komunikačnej hry nevypadol nijaký účastník literárnej komunikácie. Od tejto koncepcie je už len krok k **teórii metatextu a metakomunikácie** (Popovič 1974: 16–17, zvýr. autorky).

Sprostredkujúci jazyk medzi východiskovým a cieľovým textom nakoniec Popovič našiel vo výrazovej sústave F. Mika. Výrazová sústava tvorí funkčný porovnávací mechanizmus na komparáciu štýlu originálu a štýlu prekladu. Zákonité zmeny pri transfere, spôsobené diferenciami v sociokultúrnych kontextoch, ideovo-umeleckých hodnotách či jazykovou inkongruenciou, legitimizujú *výrazový posun* medzi originálom a prekladom. Tento termín, ktorý sa stal centrálnym pojmom v jeho teórii metakomunikácie, prevzal Popovič od Mika.

Ďalším dôležitým pojmom Popovičovej koncepcie prekladu, ktorý má svoje korene v štrukturalizme a Popovič ho prevzal od J. Levého, je *dobová prekladateľská norma*, estetický ideál danej epochy, ktorý sa reflektuje v metódach a stratégiách prekladu. Ide vlastne o manévrovací priestor medzi vernosťou a voľnosťou, medzi tendenciami približovania sa originálu a rešpektu k cieľovému príjemcovi a cieľovej kultúre. Levý tieto normy delí na *normu reprodukčnú* (t. j. požiadavka vernosti, výstižnosti) a *normu umeleckosti* (požiadavku estetična, krásy). Požiadavku vernosti bližšie špecifikuje cez pojem pravdivosti. Norma vernosti zodpovedá norme pravdivosti, je to vlastne vzťah medzi skutočnosťou zobrazenou v pôvodnom diele

a skutočnosťou pri reprodukcii diela, inými slovami ide o poznávaciu hodnotu diela (porov. Levý 1998: 87 et passim). Popovič označuje obidve normy v preklade ako štýlové – *normu originálu* a *normu prekladateľských posunov*. Norma originálu je nemenná. Norma prekladu, v ktorej sa reflektuje poetika cieľovej kultúry, predstavuje dynamický prvok a určuje stratégie (prekladateľské posuny), ktorými sa v rovine lotmanovskej dichotómie *my* a *oni* rieši napätie medzi originálom a prekladom (porov. Popovič 1968: 31). Dobová prekladateľská norma, ktorá inheruje vplyvy pochádzajúce z extralingvistického prostredia, sociokultúrnych faktorov, dobovej poetiky včítane ideologických vplyvov (v tom čase len implikovaných), a teda nevyhnutnosť istej manipulácie východiskového textu, predstihla – akoby v časovej slučke – translatologické myslenie o niekoľko desaťročí. Stačí, ak si uvedomíme, že sociologický obrat v translatológii sa naplno rozvinul až v 90. rokoch minulého storočia, t. j. takmer štvrtstoročie po smrti J. Levého. Je prirodzené, že v čase, keď sa rodila Levého a nadväzne aj Popovičova koncepcia prekladu, nebolo možné rozvinúť koncept dobovej normy tak, ako ho so všetkými ideologickými reštrikčnými mechanizmami vníma súčasná manipulačná škola. V Levého dobovej norme a v Popovičovom metakomunikačnom kontexte prekladu však boli mimotextové determinanty prekladu zreteľne naznačené. Z. Jettmatová konštatuje, že G. Toury, ktorý s pojmom normy operuje, sa až v roku 2003 „priznal“, že tento pojem prevzal od J. Levého (Jettmarová 2016: 9).

Vklad Levého i Popoviča do rozvoja translatológie a avantgardnosť ich metodologických prístupov k prekladu sa prejavil aj v inom.

- 1) Ich komunikačné modely, bez ohľadu na koncepčné rozdiely, charakterizovali dva dôležité atribúty – uplatnenie komunikačného aspektu a interdisciplinárna. Doplnenie trojčlenky autor – text – príjemca o ďalšie kategórie, ku ktorým sa vzťahuje text – (referenčná) realita a literárna tradícia, rozšírilo výskum o nové mimotextové faktory komunikačného procesu – sociologický (nielen príjemca, ale aj prekladateľ, redaktor či vydavateľ) a kulturologický (poetika).
- 2) Zahrnutie extralingvistického konceptu je u Levého navyše kombinované s invenčným prístupom formalizovať impulzy exaktných vied na literárnom materiáli.
- 3) Osobitý vklad Levého – chápanie procesu prekladu ako rozhodovacieho, t. j. ako dynamického procesu.
- 4) Riešenie otázky zachovania výrazových kvalít prekladového textu (funkčnej ekvivalencie), t. j. jeho identického či aspoň porovnateľného účinku na recipienta v cieľovom jazyku a kultúre.
- 5) Snaha (s reálnymi výsledkami) o autonomizáciu translatológie ako samostatnej vednej disciplíny.

Popovič o translatológii hovorí ako o integrálnej vede a člení ju na štyri nosné teoretické oblasti: všeobecná teória prekladu; špeciálna teória prekladu; praxeológia prekladu a didaktika prekladu (Popovič 1975: 20).